

Світлана Щербина

Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

Цехові книги являють собою унікальні джерела з історії ремісничих корпорацій старої України. Різні за формою, змістом, характером записів, вони здебільшого містили копії привілеїв, які регулювали діяльність ремісничих об'єднань, записи про вступ до цеху, надходження до "цехових скриньок" коштів та їх витрачання.

Нині у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається 21 рукописна цехова книга XVII – XX ст., що походять з Кролевця, Козельця, Новгород-Сіверського, Вороніжа, Мглина, Коропа та Глухова. Здебільшого вони потрапили до музею із зібрання Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Збирання цехових реліквій було започатковано з ініціативи чернігівського губернатора Є. Андрієвського, що збіглась у часі з остаточною ліквідацією цехового устрою на території Чернігово-Сіверщини у 1902 р.

"Книга Глухівського цеху калачницького"¹, оригінал якої зараз зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, була опублікована у 1926 р. К. Лазаревською². Книга, датована 1731 – 1901 рр., містить 132 аркуші й оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитими візерунками. У роки Великої Вітчизняної війни пам'ятку разом з іншими експонатами з музейного зібрання було евакуйовано до Уфи. "Книга Колачницкая новоставленная"³ містить список братчиків, докладну інформацію про фінансовий стан цеху та добродійну допомогу церкві.

У фондах музею зберігається також книга Глухівського різницького цеху 1716 – 1900 рр.⁴ Оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитим візерунком, "Книга новозаведенная братства резницкого цеху глуховского"⁵ крім традиційних записів про надання привілеїв цеховим ремісникам, записів про прийом нових членів і призначення цехмістра, містить твори релігійного характеру. Подібні тексти мали на меті виховання християнської моралі та добродійності у членів цеху. Окремі частини книги було присвячено "померлим браттям цеху резницкого Глуховского"⁶ та дійсним членам цеху, "чтоб в потомние часы было сведомо и памятно сие"⁷.

Книга Воронізького ткацького цеху 1742 – 1854 рр.⁸ надійшла до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1898 р.⁹ "Вновь заведенная"¹⁰ книга невелика за обсягом (35 аркушів) і має обкладинку темно-коричневого кольору з шнурками для зав'язування. Записи в ній пронумеровані, але хронологія часом порушується. Здебільшого вона містить відомості про прийняття до цеху нових братчиків та інформацію про підтримку церкви¹¹.

Цехові книги Коропа до Чернігівської губернської вченої архівної комісії потрапили у 1902 р.¹² "Книга Коропського сапожницького цеху" 1800 – 1891 рр.¹³ складається з 213 аркушів. На шкіряних палітурках темно-коричневого кольору наявні вибиті візерунки та сліди від застібок. На початку книги вміщено кольорове зображення хреста, обабіч якого у землю встромлені списи¹⁴. Характер записів у книзі однотипний, оскільки вона була "учиненна для уписки настоящих мастеров"¹⁵. Цікаво, що досить часто майстри при входженні до корпорації сплачували кошти і за поховання. Так, у 1854 р. прийнятий до цеху А. Максак заплатив 3 крб "для погребения его и семейства"¹⁶.

Книга Коропського ковальського цеху 1771 – 1901 рр.¹⁷, що складається з 73 аркушів, має обкла-

динку рудого кольору з шкіряними мотузочками для зав'язування. Вона була заведена з метою "запису приходів и расходов цехових и кто как в оный цех должен входить" й мала слугувати "для потонних знаний"¹⁸. "Книга цеху ковальського Короповського" містить текст постанови ратуші, в якій йшлося не лише про підтвердження прав ремісничій корпорації, а й про конкретні умови прийняття до неї, зазначалися сума вступного внеску, строки канунів та рамки судової юрисдикції цехмістра, старшого брата і ключника¹⁹. З тексту книги видно, що крім ковалів до цеху входили котлярі. Характерними є записи про так звану визволку майстрів і підмайстрів. Достатньо детально у цеховій книзі фіксувались умови прийняття та строки навчання учнів. Так, 25 грудня 1789 р. П. Мизин узяв в учні П. Третьякова на чотири роки, що засвідчувалось відповідним записом у книзі за присутності свідка – матері учня²⁰. В окремому розділі "Книги цеху ковальського Короповського" поіменно зазначалось, якому майстру був підпорядкований той чи інший підмайстер. У XIX ст. однією з причин вступу до цеху стало прагнення бути похованим за рахунок корпорації. Так, 1 листопада 1897 р. з цією метою до цеху вступив І. Горбачов²¹.

Книга Короповського кравецького и кушнірського цеху 1724 – 1888 рр.²² складається з 73 аркушів. Оправлена в шкіряні палітурки темно-коричневого кольору з вибитим візерунком та залишками застібок. На першому аркуші книги вміщено малюнок релігійного змісту, а на зворотному боці зображено ікону Святої Трійці²³. Записи у книзі переважно містять інформацію про "поєднання цеху" та сплату грошей до цехової скриньки. 22 квітня 1771 р. до книги було вписано І. Поповича "за ведомом пана цехмістра М. Поповича и старших братов О. Розувана и П. Бойки и ключника Е. Ситника и при всей братии до цеху весь доход отдал и братию отбул"²⁴.

Про згадувану у "Черниговских губернских ведомостях"²⁵ книгу ліквідованої Короповської ремісничої управи будь-яка інформація відсутня.

У 1902 р. від новгород-сіверського міського голови В. Жадкевича до Чернігівської губерньської вченої архівної комісії потрапила "Книга на записку ремесленников калачницкого цеха"²⁶. Пізніше ця пам'ятка була передана до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, де й зберігається дотепер²⁷. Книга, оправлена у шкіряні палітурки темно-коричневого кольору, охоплює період від 1711 до 1900 рр. і містить 116 пронумерованих аркушів (117 – не пронумерований). Під записами XIX ст. містяться відбитки печатки Новгород-Сіверської перепечайської управи. Книга складається із записів про вступ до цеху, відбування молодчества, призначення писаря, витрати та прибутки ремісничого об'єднання, а також документів, котрі регулювали діяльність корпорації. У цеховій книзі чітко простежується специфіка калачницького ремесла, яка полягала в активній участі у виробничому процесі жінок. 2 квітня 1740 р. Горпина Семениха "поставила за себе покрасу за цехмістра Кліма Семеновна Заверухи и при братии всей старшой и меншой уписуюсь у книгу у вечние часи и не виновати остаюсь ни в чом"²⁸. 20 березня 1761 р. Є. Маліновський "поставил в цеху братском калачницком за жену свою Агафію покрасу", за що зобов'язався три роки служити писарем і сплатив "на расход братський и на напиток" 50 копійок²⁹. 16 жовтня 1771 р. С. Сазон "поставил за второбрачну жену свою Доминику Федоровну покрасу"³⁰. 4 грудня 1774 р. новгород-сіверська міщанка А. Чортиха сплатила вступний внесок за свою дочку Євфросинію Кирилівну та, "когда Бог велит, ея мужа"³¹. Також у книзі достатню увагу приділено господарським витратам корпорації. Книгу Новгород-Сіверського калачницького цеху схарактеризував і частково опублікував І.М. Ситий³².

"Книга Мглинського цехового товариства" 1744 – 1900 рр.³³ надійшла до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського з невідомого джерела. У книзі, яка містить 70 аркушів, відсутня

обкладинка. Записи йдуть за порядковим номером. Книга складається з реєстру братчиків, записів про вступ до цехового товариства ремісників різних спеціальностей – калачників, різників, музик та могильщиків. Наприклад, 18 серпня 1745 р. "вписался в цех резницкий" та виплатив належну суму І. Бутков³⁴. 11 травня 1747 р. С. Корж за 4 крб 50 коп. "вечно вписался в цех на баранки"³⁵. 30 грудня 1751 р. Л. Нечай "поєднал цех похоронный за рубля"³⁶. Досить часто зустрічаються випадки, коли гроші за вступ до ремісничого товариства сплачували родичі. Так, 19 грудня 1756 р. А. Іванова сплатила вступний внесок до музичного цеху за своїх синів – Михайла та Дениса³⁷. Для "Книги Мглинського цехового товариства" характерними є записи про передачу статусу майстра у спадок. 30 червня 1789 р., після смерті С. Сердюкова, "цех резницкий выплаченной переведен дочери ево Ирине"³⁸.

"Книга бондарського, ковальського цехів, злотницької управи м. Козельця" 1706 – 1883 рр.³⁹, яку музей успадкував від Чернігівської губернської вченої архівної комісії, має шкіряну обкладинку темно-коричневого кольору і складається з 54 аркушів. У порівнянні з іншими цеховими книгами, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, вона перебуває у доволі поганому стані (частково відсутня обкладинка, розірвані аркуші й т.п.). Записи у книзі в основному містять інформацію про "поєднання цеху" ремісниками, доходи та витрати корпорації. У цеховій книзі також фіксувались борги окремих ремісників, які були не в змозі відразу сплатити усю суму за вступ до товариства. 17 жовтня 1776 р. С. Брагинець "поєднал цех ковалский Козелецкий" – купив напоїв на 60 коп. і сплатив лише половину вступного внеску – 5 крб⁴⁰. Основною статтею витрат ремісничого об'єднання була допомога церкві.

У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається рукописна книга під сучасною назвою "Рішення Козелецького магістрату про заснування в місті цехів, порядок їх роботи та копія грамоти 1785 р. Катерини II з витягом з "Ремесленного положення" 1785 р."⁴¹, яка оправлена у тверді картонні палітурки і має 14 аркушів. У ній ідеться про подальшу долю чотирьох ремісничих цехів, які здавна існували у Козельці, вибори ремісничого голови та організацію ремісничих управ.

Найбільш численну групу цехових реліквій Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського становлять книги ремісничих корпорацій Кролевця. Після остаточної ліквідації цехового устрою на території Чернігово-Сіверщини у 1902 р. вони надійшли до Чернігівської губернської вченої архівної комісії від кролевецького міського голови В. Терещенка⁴². Ці книги умовно можна поділити на дві групи. Першу складають цехові книги, що мають традиційний зміст, схожий зовнішній вигляд; другу – прибутково-видаткові книги, які набули поширення наприкінці XVIII ст. Згідно з пунктом 39 "Ремесленного положення" 1785 р. кожному цеху необхідно було "иметь две книги, в которья исправно и точно вписать: в одну – приход и пенныя деньги, а в другую – расход по приговору схода ремесленников"⁴³. Зрештою, саме це й зумовило виокремлення записів фіскального характеру в окремі книжки.

Однією з найдавніших цехових книг Кролевця є книга кравецького і кушнірського цеху 1660 – 1765 рр.⁴⁴, яка має шкіряну обкладинку темно-коричневого кольору з візерунками і нараховує 40 аркушів. Книга складається з реєстру братчиків, копій документів, що підтверджують право на заснування цеху та регулюють напрями його діяльності, записів про вступ до ремісничого об'єднання та господарських нотаток. У книзі зустрічаються приписи, якими заборонялось ремісникам з інших місцевостей у Кролевці та прилеглих селах "роботи кравецкой и кушнерской робити" без сплати "до шкатули братерской коп осм личбы литовской"⁴⁵. У разі невиконання цієї постанови, порушник підлягав цеховому суду⁴⁶. Поширеним явищем у цеху була передача ремесла у спадок. Кравецько-кушнірське ремесло було справою родинною. Вписуючись до цеху 9 вересня 1684 р., М. Попович зазначав, що "по смерті моеї

волно ремесло робити кравецкое и кушнерское детям моим"⁴⁷. 24 травня 1765 р. цеховий писар засвідчив, що ремісник Ф. Спичка "цеховие повинности отбувал и отбывает і за поеднание цеху подлежащие денги уплатил все сполна" та "ремесло кравецкое и кушнерское и потомков его в род и род работат от всей братии дозволено свободно"⁴⁸. Крім того, у цеховій книзі чітко фіксувались суми, які слід було сплачувати при "єднанні цеху". При визволці учня сплачували "полталяра до скринки брателской, цехмістру три шаги, старшим братьям по три чехи и клучнику три чехи, писару три чехи, молодшому шах, цебер пива, гарнець горілки"⁴⁹. І. М. Ситий дослідив та частково опублікував "Книгу цеху кравецкого й кушнерского ремесла"⁵⁰.

Книга Кролевецької ткацької управи 1786 – 1827 рр.⁵¹ оправлена в обкладинку з кольорового паперу і складається з 9 аркушів. Вона містить "Ведомость", у якій поіменно зазначено членів управи з 1786 р.⁵², а також записи про вступ до ремісничого об'єднання нових майстрів. 1 березня 1812 р. кролевецький міщанин М. Зачепа "уплатил полной цех и принят майстром в управу"⁵³.

"Книга управи гончарского ремесла о вписавшихся в сию управу мастерами гончарах Кролевецкого магистрата" 1787 – 1834 рр.⁵⁴ має тонку паперову обкладинку й містить 8 аркушів. Вона складається з реєстру майстрів, записів про прийняття у навчання учнів, відбування молодчества та "повнення цеху".

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігаються 7 прибутково-видаткових цехових книг Кролевця. Вони містять помісячні записи фіскального характеру з підведенням підсумків наприкінці кожного року.

"Книга для записки управи ткацкого ремесла ... приходов и расходов" 1786 – 1843 рр.⁵⁵ є складовою частиною "Бумаг упраздненной Кролевецкой ткацкой управы"⁵⁶. У ній у вигляді таблиці по роках і місяцях зафіксовано, на які потреби й скільки грошей витрачено та "прихода какого именно получено". 25 грудня 1789 р. для святкування Різдва було витрачено 1 крб 50 коп. "на ралець и для братии"⁵⁷. 15 лютого 1792 р. від І. Смолія було отримано частину суми "за еднание полного цеху" – 50 копійок⁵⁸. Справа також містить низку розпоряджень та законодавчих актів XVIII – XIX ст. щодо цехового устрою.

"Книга расходная управи ткацкой" 1790 – 1832 рр.⁵⁹ являє собою зшиток з 58 аркушів без обкладинки. Крім детальних записів про цехові витрати, книга містить інформацію про учнів. Так, у М. Соломахи в учнях був Є. Севрюк, "коему следует по договору вибуть в него, Соломахи, сего 1794 года от Илли Пророка чрез един год"⁶⁰.

"Книга приходная" ткацької управи Кролевця 1790 – 1831 рр.⁶¹ складається з 44 аркушів, зшитих шнуром і скріплених печаткою. Вона містить докладні записи про джерела надходження коштів та залишки грошей наприкінці кожного року. Із записів видно, що готівки у цеховій скриньці зазвичай було обмаль. Так, 22 січня 1793 р. цехмістром і старшиною було прийнято "на росписках ко взисканию" 69 крб 37 коп., "наличных же нечего не было"⁶². Вагомим джерелом прибутку ремісничої корпорації були не лише гроші, сплачені за вступ до цеху, але й кошти, які видавалися у борг під проценти. Наприклад, 22 серпня 1793 р. С. Вінниченко сплатив "процентних" 55 копійок⁶³.

"Книга приходная и расходов Кролевецкой ткацкой управы" 1790 р.⁶⁴ невеличка за обсягом – лише 6 аркушів. Записи зроблені у формі таблиці, де зазначається дата, "от кого іменно приход получено" або "на что іменно в приход получено" та відповідні суми грошей.

"Книга управи Кролевецкого гончарского ремесла для записки приходов и расходов" 1787 – 1836 рр.⁶⁵ має м'яку обкладинку і складається з 13 аркушів. У ній по роках зафіксовані прибутки та видатки

ремісничого об'єднання. Кошти надходили від ремісників, які вступали до цеху, за поховання, оренди братського двору, від боржників та штрафів. 25 квітня 1789 р. за рішенням сходки ремісників з К. Бридка було стягнуто штраф у розмірі 50 коп. "за брань братчикова"⁶⁶. Значна увага приділена інституту учнівства. Насамперед, точно визначались строки навчання, вживались заходи щодо унеможливлення використання неоплачуваної праці учнів. Так, 14 листопада 1815 р. майстер Л. Терещенко взяв "в обучение гончарского мастерства" З. Олифера на три роки (до 14 листопада 1818 р.). У випадку, якщо учень залишиться у майстра на триваліший термін, "то должен получить две сотни горшков"⁶⁷.

"Бумаги упраздненной Крелевецкой гончарской управы" 1798 – 1833 рр.⁶⁸ являють собою зшиток з 11 аркушів. Він містить низку документів, які стосуються проведення виборів ремісничого голови, старшин і старшинських товаришів, роз'яснень щодо "Городового положення" та прибутково-видаткових книг.

"Книга расходная управы гончарской" 1790 – 1834 рр.⁶⁹ оправлена у тверді картонні палітурки білого кольору, складається з 44 аркушів. Записи у формі таблиці містять докладну інформацію про витрати ремісничої корпорації.

Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, що збереглися у достатньо гарному стані, засвідчують особливості функціонування та внутрішнього життя ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя, становлять значний дослідницький інтерес і заслуговують на поглиблене вивчення та публікацію на підставі сучасних археографічних методик.

-
1. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ 371.
  2. *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 165–216.
  3. ЧІМ. – Інв. № АЛ 371. – Арк. 1 (зв.).
  4. Там само. – Інв. № АЛ 441.
  5. Там само. – Арк. 9.
  6. Там само. – Арк. 119–119 зв.
  7. Там само. – Арк. 145–144 зв.
  8. Там само. – Інв. № АЛ 336.
  9. *Ситий І.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Чернігів. – 2004. – Вип. 4. – С. 15.
  10. ЧІМ. – Інв. № АЛ 336. – Арк. 2.
  11. ЧІМ. – Інв. № АЛ 336. – Арк. 30.
  12. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977. – Часть неофициальная. – С. 1.
  13. ЧІМ. – Інв. № АЛ 220.
  14. Там само. – Арк. 2 зв.
  15. Там само. – Арк. 6.
  16. Там само. – Арк. 66.
  17. Там само. – Інв. № АЛ 510/14.
  18. Там само. – Арк. 2.
  19. Там само. – Арк. 3–6 зв.
  20. Там само. – Арк. 19.
  21. Там само. – Арк. 58 зв.
  22. Там само. – Інв. № АЛ 446.
  23. Там само. – Арк. 1–1 зв.

24. ЧІМ. – Інв. № АЛ 446. – Арк. 10.
25. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977. – Часть неофициальная. – С. 1.
26. Там само. – № 2992. – Часть неофициальная. – С. 2.
27. ЧІМ. – Інв. № АЛ 366.
28. Там само. – Арк. 13 зв.
29. Там само. – Арк. 39 зв.
30. Там само. – Арк. 51.
31. Там само. – Арк. 53.
32. *Ситий І.* Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1–5.
33. ЧІМ. – Інв. № ВП1474/29.
34. Там само. – Арк. 12 зв.
35. Там само. – Арк. 13.
36. Там само. – Арк. 15.
37. Там само. – Арк. 16.
38. Там само. – Арк. 31.
39. ЧІМ. – Інв. № АЛ 510/13.
40. Там само. – Арк. 5 зв.
41. Там само. – Інв. № Вп 1474/37.
42. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2925. – Часть неофициальная. – С. 1.
43. Ремесленное положение // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т./ Отв. ред. Е.И. Индова. – М., 1987. – Т. 5. – С. 102.
44. ЧІМ. – Інв. № АЛ 619.
45. Там само. – Арк. 8–9.
46. Там само. – Арк. 8 зв.–9.
47. Там само. – Арк. 20.
48. Там само. – Арк. 32 зв.
49. Там само. – Арк. 40.
50. *Ситий І.* Кролевецькі кравці та кушніри // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29–33.
51. ЧІМ. – Інв. № АЛ 510/9.
52. Там само. – Арк. 4–5 зв.
53. Там само. – Арк. 7 зв.
54. Там само. – Інв. № АЛ 510/4.
55. Там само. – Інв. № АЛ 510/8/1.
56. Там само. – Інв. № АЛ 510/8.
57. Там само. – Інв. № АЛ 510/8/1. – Арк. 16 зв.
58. Там само. – Арк. 20.
59. Там само. – Інв. № АЛ 510/10.
60. Там само. – Арк. 48.
61. Там само. – Інв. № АЛ 510/11.
62. Там само. – Арк. 6.
63. Там само. – Арк. 7.
64. Там само. – Інв. № АЛ 510/12.
65. Там само. – Інв. № АЛ 510/5.
66. Там само. – Арк. 4.
67. Там само. – Арк. 7 зв.
68. Там само. – Інв. № АЛ 510/6.
69. Там само. – Інв. № АЛ 510/7.